

JAHON TILSHUNOSLIGIDA NUTQIY ETIKET BIRLIKLARIGA BO‘LGAN ILMIY- NAZARIY YONDASHUVLAR

Ulmasova Firuza Ravshanovna

Mustaqil tadqiqotchi feruzaolmasova61@gmail.com

Telefon raqam: +998936054516

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20759273>

Annotatsiya. Ushbu maqolada jahon tilshunosligida nutqiy etiket va uni shakllantirishda milliy madaniyatning o‘rni, turli rasm-rusum va an‘analar tufayli nutqiy xulqning ijtimoiy belgilangan shakllari yuzaga kelishi, og‘zaki nutqda yoshlar nutqining o‘ziga xos jihatlari, nutqiy odatda suhbatdoshlar o‘rtasida aloqa o‘rnatishning o‘ziga xos usullari, nutqiy etiketni shakllantirishga ta‘sir etuvchi ijtimoiy omillar haqida so‘z yuritilgan.

Abstract. This article examines speech etiquette and the role of national culture in its formation, the emergence of socially conditioned forms of speech behavior due to various images and traditions, the specifics of youth speech in oral speech, specific ways of establishing communication between speech common interlocutors, social factors influencing the formation of speech etiquette.

Key words: culture, speech etiquette, communication, social factors, gender, verbal and non-verbal means of communication.

Nutqiy etiket individual madaniyat, qadriyatlarga ko‘ra anglashiluvchi tushunchadir. Insonda nutqiy etiket atrof-muhit, oila va jamiyatdagi vaziyat hamda boshqa omillar ta‘sirida bolalikdan shakllana boradi. Turli millatlarda nutqiy etiket shu millatning o‘ziga xosliklaridan kelib chiqqan holda turlicha bo‘lishi tabiiy. Nutqiy etiketning turli qirralari nafaqat tilshunoslar, balki sotsiolog va madaniyatshunoslar tomonidan o‘rganilgan, rang-barang konsepsiyalar ilgari surilgan. Ayniqsa, so‘nggi yillarda bu masalaga qiziqish tobora ortib bormoqda. Chunki nutq etiketi davlatlar, xalqlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lgan omillardan biriga aylanmoqda. Tilshunoslikda nutqiy etiket turli aspektlarda o‘rganilgani uchun ham ushbu fenomenni tavsiflovchi, uning u yoki bu tomonlarini ta‘kidlaydigan har xil ta‘riflar mavjud¹. Nutqiy etiketning ilmiy-nazariy jihatdan o‘rganilishi dunyo tilshunosligida XX asrning o‘rtalarida boshlandi. Xususan, G‘arb tilshunosligida “Politeness”, ya‘ni “Nutqiy etiket” tushunchasi XX asrning 60-yillaridan boshlab ilmiy muomalaga kiritildi va alohida soha sifatida tadqiqotga tortildi. Nutqiy etiket fenomeni dastavval amerikalik tadqiqotchi R.Lakoff, britaniyalik P.Brown, S.Levinson va G.Leech² larning izlanishlarida alohida obyekt sifatida o‘rganildi. Binobarin, nutqiy etiket nazariyotchisi R.Lakoffning fikricha, “nutqiy etiket jamiyatda rivojlangan yaxshi xulq-atvor ko‘rinishi”dir. Olima “insonlar orasida o‘zaro muloqotdagi ziddiyatlarni kamaytirish, suhbat va dialogni muvaffaqiyatli yakunlash tamoyillarini o‘zlashtirish uchun nutqiy etiketni o‘rganish maqsadga muvofiq”³ ekanligini ta‘kidlaydi. Sotsiolog olim E.Goffman nutqiy etiket nazariyasiga “face – yuzni yo‘qotish”, “yuzni saqlab qolish” tushunchalarini kiritib, “yuz – bu o‘zimizni

¹ Турдиева Х. Нуткий этикет бирликларининг лингвопрагматик тадқиқи (форс ва ўзбек тилларидаги материаллар асосида): Филол. фан. б. фалс. д-ри (PhD) ... дисс. – Тошкент, 2020. – Б. 13.

² Lakoff R. The logic of politeness: or minding your p's and q's // Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society, 1973. – P. 292-305.; Brown P., & Levinson S. Universals in Language usage: Politeness phenomena. – London, 1978. – 345 p.; Leech G. Principles of Pragmatics. – London: Longman, 1983. – 250 p.

³ Lakoff R. The logic of politeness: or minding your p's and q's // Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society, 1973. – P. 292-305.

boshqalarga qanday ko'rsatishimiz in'ikosidir"⁴ deb ta'rif bergan. Bu o'rinda G'arb tilshunosligidan ancha oldinroq Xitoy nutqiy etiketida juda qadim davrlardan beri davom etib kelayotgan va xitoyshunos olimlarning tadqiqotlarida⁵ muntazam ravishda o'rganib kelingan, xitoyliklar muloqotining tavsiflovchi muhim xususiyatlaridan biri – "yuz" (面子 miàn zi) tushunchasini alohida ta'kidlash joizdir. "Ushbu tushuncha xitoy lingvomadaniyati vakili uchun o'zini-o'zi boshqarish qobiliyatini saqlab qolish, o'z qadr-qimmatini yo'qotmaslik, shuningdek, boshqalar oldida "yuzini yo'qotmaslik", ya'ni "obro'yini to'kmaslikka" harakat qilishni anglatadi. Bundan xitoyliklarning muloqot uslubida "murosaga kelish" hamda "muvofiqlik" tushunchalarining ustuvorligi ayon bo'ladi"⁶. Bu o'rinda Konfutsiy qadriyatlari va mafkurasi chuqur ildiz otgan koreys jamiyatida ham muloqot ishtirokchilarining imkon qadar "yuzni saqlab qolish"ga alohida e'tibor qaratishlarini ta'kidlash lozim. L.P.Stupin, K.S.Ignatyev va T.V.Larina⁷ kabi tadqiqotchilarning ishlarida nutqiy etiketning lingvomadaniy jihatlarini qiyosiy jihatdan o'rganildi. Shuningdek, nutqiy etiket sohasining sotsiolingvistik jihatlarini tadqiqotchilar I.I.Lejneva, R.V.Buxayeva, V.Buliginalar⁸ tomonidan o'rganilib, so'zlovchilarning ijtimoiy va kommunikativ rollari, muloqot xulqining ijtimoiy sharti, milliy xususiyatlari va h.k. masalalari tahlil etildi. Umuman, "etiket" so'zi (fransuzcha etiquette – yorliq, etiketka) insonlarga bo'lgan munosabatning tashqi ko'rinishlarini (boshqalar bilan muomala qilish, jamoat joylarida o'zini tutish, kiyinish odobi va h.k.) tartib ga soluvchi xulq-atvor qoidalarini anglatadi. "Etiket – axloqiy madaniyatda yaqqol ko'zga tashlanadigan munosabat ko'rinishlaridan biri. U ko'proq insonning tashqi madaniyati, o'zgalar bilan bo'lgan munosabatlarda o'zini tutish qonun-qoidalarining bajarilishini boshqaradi. Agar muomala jarayonida inson o'z harakatlariga ijodiy yondashsa, ya'ni bir holatda bir necha xil muomala qilish imkoniga ega bo'lsa, etiket muayyan holat uchun qoidalashtirib qo'yilgan xatti-harakatni taqozo etadi. Etiket keng qamrovli tushuncha bo'lib, u, ma'lum ma'noda, umumbashariy miqyosda qabul qilingan muomala qonun-qoidalarini o'z ichiga oladi"⁹. N.I.Formanovskayaga ko'ra, "nutqiy etiketning keng ma'noda odob axloq qoidalari (etiket)ga nisbatan o'ziga xosligi shundan iboratki, etiket bizning xatti-harakatlarimizni ijtimoiy jihatdan tartibga solsa, nutqiy etiket bizning muloqotimizni, nutqiy xatti-harakatlarimizni tartibga soladi. Nutqiy etiket – bu xatti-harakatlar

⁴ Goffman E. Interaction ritual: Essays in face-to-face behavior. – New York: Pantheon Books, 1967. – P. 9 10.

⁵ Васильев Л.С. Особенности системы мышления, поведения и психологии в традиционном Китае // Китай: традиции и современность: Сборник научных статей. – М.: Наука, 1976. – С. 52-82; Тань Аошуан. Китайская картина мира: Язык, культура, ментальность / Тань Аошуан – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 240 с; Сорокин Ю.А. Китайский психотип языковой личности / Ю.А. Сорокин // Филология и культура: Материалы III международной научной конференции 16-18 мая 2001 г./Отв. Ред. Н.Н. Болдырев. – Тамбов: ТГУ им. Г.Р. Державина, 2001. – С. 11-14; Сорокин, Ю.А. Сознание и модусы его существования (китайская лингвокультурная общность в 1966-1976 гг.). Ретроспективные размышления / Ю.А. Сорокин // Языковая личность в дискурсе: полифония структур и культур. Материалы международной научно-практической конференции / Отв. Ред. Проф. А.А. Романов. – М., – Тверь: ИЯ РАН, ТвГУ, ТГСХА, 2005. – С. 75-92.

⁶ Shamsiyeva Sh. Madaniyatlararo muloqot (Xitoy va o'zbek madaniyatlarini misolida). – Toshkent: "BOOKMANY PRINT", 2023. – B. 46-47.

⁷ Ступин Л.П., Игнатьев К.С. Современный английский речевого этикет. – Л.: ЛГУ, 1980. –143 с.; Ларина Т.В. Категория вежливости и стиль коммуникации: Сопоставление английский и русских лингвокультурных традиций. – М.: Сопоставление английский и русских лингвокультурных традиций. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 512 с.

⁸ Лежнева И.И. Социолингвистическое развитие английского и русского речевого этикета (на материале форм обращения, формул приветствия и прощания): Дисс. ... канд. филол. наук. – Воронеж, 2001. – 163 с.; Бухаева Р.В. Этнокультурные стереотипы речевого общения (на материале бурятского языка): Дисс. ... д-ра. филол. наук. – Улан-Удэ, 2015. – 409 с.; Булыгина В. Речевой этикет в социолингвистическом аспекте (на материале марийской и эстонской коммуникативных культур: Дисс. ... канд. филол. наук. – Тарту, 2017. – 136 с.

⁹ Кахаров Қ. Ўзбек ва немис нуткий этикетларининг қиёсий тадқиқи: Филол. фан. б. фалс. д-ри (PhD) ... дисс. – Фарғона, 2020. – Б.14.

odobini og'zaki ifodalovchi, ziddiyatli bo'lmagan, "kishilarga normal munosabatni, ya'ni xayrixoh munosabatni" ifodalash uchun har bir jamiyatda to'plangan til vositalarini beradigan til va nutq birliklarining katta zaxirasidir"¹⁰. N.I.Formanovskaya o'z fikrlarini davom ettirib, nutqiy etiketning ijtimoiyligiga alohida urg'u beradi: "Nutqiy etiket tushunchasi nutqiy xulqni tartibga soluvchi qoidalar, suhbatdoshlar o'rtasida aloqa o'rnatish, ko'zlangan maqsadda aloqani saqlab turish va uni to'xtatish uchun jamiyat tomonidan qabul qilingan aloqaning o'ziga xos milliy qoliplari hamda turg'un shakllar tizimidir"¹¹. Boshqa tilshunoslar tomonidan nutqiy etiketga berilgan ta'riflar ushbu hodisaning yuqoridagi xususiyatlariga asoslanadi, lekin ko'pincha ular qo'shimcha to'ldirishlarni o'z ichiga oladi. Ko'rinadiki, nutqiy etiket muloqot uchun "muvozanat mexanizmi"¹² bo'lib xizmat qiladi. Yuqorida qayd etilganlar bilan birga, nutqiy etiket, bir tomondan "suhbatdoshlar o'rtasida aloqa o'rnatish, nutq xatti-harakatlari qoidalariga muvofiq kerakli ohangda aloqani saqlash uchun jamiyat tomonidan qabul qilingan va belgilangan milliy o'ziga xos og'zaki birliklarning mikrotizimi"¹³ hisoblanadi. Ikkinchidan, nutqiy etiket birliklari "jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan, jamiyat a'zolari uchun majburiy bo'lgan, milliy xususiyatga ega, qat'iy nutqiy formulalarga solingan va ayni paytda tarixan o'zgaruvchan nutqiy xatti-harakat qoidalarini"¹⁴ dir.

Nutqiy etiket formulalari nutqni yaratish jarayonida so'zlovchi tomonidan hosil qilinmaydi, balki u tomonidan tayyor qoliplar sifatida qayta yaratiladi. Shuning uchun ham tilshunoslikda nutqiy etiket birliklari "nutqiy etiket qoliplari", "turg'un muloqot qoliplari", "nutq andozalari", "bog'langan ifodalar", "qolip iboralar", "nutq klishe'lari" va h.k. deb ham ataladi. Demak, kishilar muayyan tilda muloqot qilar ekan, ularning milliy xarakteri, mentaliteti, yashash tarzi, urf-odat va an'analari asosida har bir xalqning o'ziga xos nutqiy etiket qoliplari yuzaga keladi. Ko'rinadiki, nutqiy etiket qoliplarining shakllanish jarayoni ijtimoiy, madaniy omillarga bog'liq bo'lgani uchun ham har qanday millatning nutqiy faoliyati boshqa millat vakilining nutqiy faoliyati bilan o'zaro qiyoslab o'rganilganda, ulardagi xarakterli belgilar to'laligicha namoyon bo'ladi. Shu bois ham mazkur tadqiqotimizda koreys va o'zbek nutqiy etiketlarini o'zaro qiyoslab ulardagi umumiy va o'ziga xos, farqli jihatlarni ko'rsatish maqsad qilib olingan. Biz o'z tadqiqotimizda nutqiy etiket nazariyasini rivojlantirishga salmoqli hissa qo'shgan va bu fenomenni madaniyatlararo muloqotdagi ahamiyatini ko'rsatib bergan rus tilshunosi N.I.Formanovskaya, o'zbekona nutqiy odat masalalarini sotsiolingvistik yo'nalishda atroflicha yoritib bergan olim Sh.Iskandarova fikrlariga tayangan holda, o'zbek nutqiy etiketi birliklari bo'yicha olib borgan tahlillarimizdan kelib chiqib nutqiy etiketga quyidagicha ta'rif berishni ma'qul topdik:

Nutqiy etiket – muloqotdoshlar o'rtasida aloqa o'rnatish maqsadida, nutq odobi qoidalariga muvofiq ravishda lisoniy hamjamiyat tomonidan muayyan davrda qabul qilingan, lisoniy hamjamiyat a'zolari uchun majburiy bo'lgan, milliy va madaniy xususiyatga ega bo'lgan xushmuomalalik va mulozamat ifodalovchi turg'un muloqot qoliplarining majmuidir. O'z navbatida, har bir lingvojamo'a a'zosi mazkur majmua asosida o'zining nutq andozalari fondini yaratadi va ulardan muloqot zamoni, joyi, muhiti, suhbatdoshning yoshi, mavqeyi hamda gender xususiyatlarini hisobga olgan holda foydalanadi. Nutqiy etiketga sotsiolingvistika nuqtayi nazaridan yondashuv. Nutqiy etiket nafaqat lisoniy, balki ijtimoiy hodisa bo'lganligi sababli, uni tadqiq etishda til va jamiyatning o'zaro ta'siri muammolari bilan shug'ullanuvchi sotsiolingvistika

¹⁰ Формановская Н.И. Речевой этикет. – М.: Русский язык: Энциклопедия, 1979. – С. 46.

¹¹ Формановская Н.И. Русский речевой этикет: лингвистический и методологический аспекты. – М.: Рус.яз., 1982. – С.7.

¹² Байбурин А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета. Этнографические очерки. – Л.: Наука, 1990. – С.7.

¹³ Формановская Н.И. Употребление русского речевого этикета. – М., 1982. – 192 с. 24

¹⁴ Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. – М.: Книга по Требованию, 1989. – С. 3.

ma'lumotlaridan unumli foydalaniladi. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda, tadqiqotimizda o'zbek verbal va noverbal nutqiy etiket birliklarini ijtimoiy lisoniy va lingvomadaniy jihatlarini yoritishga harakat qildik. Zero, “tildan foydalanuvchi adresantlarning ijtimoiy differensiyasi, ularning doimiy ijtimoiy maqomi va o'zgaruvchan ijtimoiy faoliyati verbal va noverbal birliklarni tanlab ishlatishni talab qiladi. Buning natijasida tildan foydalanuvchilar guruhiga uslubiy belgilangan, ya'ni ularga mansub formula va ifodalar yuzaga keladi”. Nutqiy etiket qoliplarini muayyan turlarga ajratish shartli bo'lgani bois, biz o'z tadqiqotimizda ularni qat'iy guruhlashtirmadik.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Турдиева Ҳ. Нутқий этикет бирликларининг лингвопрагматик тадқиқи (форс ва ўзбек тилларидаги материаллар асосида): Филол. фан. б. фалс. д-ри (PhD) ... дисс. – Тошкент, 2020. – Б. 13.
2. Lakoff R. The logic of politeness: or minding your p's and q's // Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society, 1973. – P. 292-305.; Brown P., & Levinson S. Universals in Language usage: Politeness phenomena. – London, 1978. – 345 p.; Leech G. Principles of Pragmatics. – London: Longman, 1983. – 250 p.
3. Lakoff R. The logic of politeness: or minding your p's and q's // Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society, 1973. – P. 292-305.
4. Goffman E. Interaction ritual: Essays in face-to-face behavior. – New York: Pantheon Books, 1967. – P. 9-10.
5. Васильев Л.С. Особенности системы мышления, поведения и психологии в традиционном Китае // Китай: традиции и современность: Сборник научных статей. – М.: Наука, 1976. – С. 52-82;
6. Shamsiyeva Sh. Madaniyatlararo muloqot (Xitoy va o'zbek madaniyatlari misolida). – Toshkent: “BOOKMANY PRINT”, 2023. – B. 46-47.